

skille håndværk og industri, som »traditionelt« er slået sammen. Desuden har jeg af ret indlysende grunde udskilt trafikerhervene fra immateriel virksomhed (ganske som man gør i dag). Især adskillelsen af håndværk og industri tillader jeg mig at betragte som en stor landvinding i forhold til gængs statistisk praksis. I forhold til mit emne forekommer der mig at være indlysende gode grunde til at benytte de muligheder, det originale materiale giver, fremfor her at lade sig binde af en firkantet statistisk inddeling.

Til slut giver Askgaard mig en glimrende lejlighed til at vende tilbage til udgangspunktet: definitionen af stationsbyerne. Da hun tidligere fejlagtigt har skudt mig en definition af byerne i skoene, må hun uvægerlig træde i sin fadæse her. Fuldstændigt løsrevet fra enhver sammenhæng dumper hun lige ned i mit afsnit om landbrugserhvervet. Her fristes hun så til nogle pinagtige konstateringer på basis af mere eller mindre tilfældige %-udsving for landbefolkningen i Vejen ved periodens begyndelse (1840–60). Min definition (ovf. s. 139) rokkes på ingen måde af disse tal, og som hun selv så rigtigt konstaterer, er virkeligheden sjældent så firkantet. Blot synd hun ikke forstår at drage konsekvensen af dette.

Helle Askgaard:

En kort kommentar til Niels Peter Stillings replik

Niels Peter Stillings replik giver mig kun anledning til få bemærkninger. Blandt hans mange udfald mod min tvivlsomme moral, indsigt og evner, skal jeg kun fastholde, at det er en svaghed, at undersøgelsen ikke medtager de fleste af »de vestjyske stationsbyer«. Det er måske lidt voldsomt at betegne dette synspunkt »ganske uvederhæftigt«. I øvrigt synes Stationsbyprojektet nu at være kommet på samme tanke, idet Stilling er blevet bedt om at udarbejde en statistisk undersøgelse over netop disse byer.

I forlængelse af det »uvederhæftige« er der

grund til at notere, at Stilling i sin replik kommer med en tilføjelse til sin bog. Han fremhæver, at folketallene for de 41 bydannelser, som han har føjet til den datidige officielle statistik, er baseret på et skøn over den senere statistik over bymæssige bebyggelser. I bogen hævder han s. 88, »at vurderingen af de 41 byers indbyggertal er foretaget på basis af gennemgang af de originale folketællingslister for de pågældende lokaliteter«. Endnu bedre ville det have været, hvis han rent ud havde skrevet, at halvdelen af disse tal er hentet fra de senere korrektioner fra Danmarks Statistik, hvis fagkyndighed forfatteren ellers igen og igen søger at latterliggøre.

Af kommentarerne fremgår desuden, at han mener, at W. Christallers teorier nærmer sig det barnagtige og forlængst er forladt af geografer. Denne opfattelse må helt stå for Stillings regning. Han fremhæver i stedet nu A. Pred og J. W. Forrester, hvor der i det mindste hos den sidste kan være megen inspiration at hente. De to forfattere optræder imidlertid ikke i bogens tekst, ej heller i litteraturlisten. Det er imidlertid ikke kun den manglende omtale, men forfatterens grupperinger og tolkninger, der afslører et gennemgående ukendskab og en manglende fortrolighed til nyere byteorier.

Ellers bringer Stillings kommentarer kun lidet nyt.

Arne Gammelgaard:

Tyske flygtninge i Danmark¹

Den 5. maj 1945 var der over en halv million tyskere i Danmark. Af dem tilhørte knap 200.000 den tyske besættelsehær. Henved 70.000 var sårede soldater, der i krigens sidste måneder med lazaretskibe var reddet over Østersøen fra Østfrontens helvede. Sammen med dem var i løbet af krigens sidste 100 dage på samme måde kommet til Danmark næsten 250.000 civile tyskere fra de østlige tyske landsdele Østpreussen, Vestpreussen og Pommern.

1. Henrik Havrehed. De tyske flygtninge i Danmark 1945–49. Odense Universitetsforlag. 1987. 368 s., ill. kr. 218,-.

Det er en kendt sag, at de tyske tropper forlod det forårsglade og frihedsberuste Danmark i ugerne lige efter befrielsen; og det er ikke ukendt, at nogle tusinde af dem måtte blive her i landet endnu en tid for at rydde miner, hvilket kom til at koste mange af dem liv eller førlighed. Men hvad skete der med de tyske flygtninge? Da deres antal var af samme størrelsesorden som soldaternes, og da de kom til at opholde sig i Danmark 2–3 år, kan det nok undre, at dette kapitel af den dansk-tyske historie i 1940'erne er så forbavsende lidt kendt, og at emnet har været så godt som uden interesse hos forskere og skribenter.

Det må derfor hilses med glæde, at der nu foreligger en vægtig bog om emnet – en doktorafhandling fra Odense Universitet. Sammenlignet med mængden af afhandlinger og andre publikationer af alle arter, som besættelsestiden har affødt, er den beskedne samling på en lille halv snes værker om flygtningeperioden 1945–49 stadig påfaldende ved sin forholdsvise lidenhed. Hvert enkelt af disse få værker taler derfor med relativt større vægt, og vurderingen af dem bliver følgelig tilsvarende vigtig. Nu foreligger altså et nyt og større værk: Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945–49. En disputats skulle gerne være en landvinding. Ny viden, ny vurdering af hidtidig viden, korrektion af gamle fejlopfattelser er vel, hvad man har grund til at forvente af enhver ny afhandling, som bliver antaget til forsvar.

Med juristen Ditlev Tamms forsvar for sin afhandling om retsopgøret i frisk erindring var det med ikke ringe forventning, man den 11. november 1987 betrådte det samme auditorium for at opleve translator Henrik Havrehed i rollen som forsvarer for sin 368 sider store bog. Som Tamms disputats er Havreheds et stykke dansk selvransagelse. Begge kradser de i den gode samvittigheds politur og spørger:

Hvordan slap Danmark om ved dette såre komplicerede kapitel af vor efterkrigstids historie?

Mens Ditlev Tamm ikke alene beskriver sit tema, men også tager stilling, er sagen, hvad det sidste angår, ikke så klar for Havreheds vedkommende. Også af den grund blev for-

svaret en noget mat affære. Når man arbejder sig igennem de 18 kapitler, som typisk er delt op i 3–4 afsnit hver, får man dog en klar fornemmelse af, hvilket ærinde forfatteren alligevel har ud over at ville belyse sagen, nemlig at føre bevis for, at Danmark som stat ikke pådrog sig nogen skyld ved den måde, flygtningeopgaven blev varetaget på!

Men først de indiskutable kendsgerninger: Det var med skuffelse og ubehag, det befriede Danmark i sommeren 1945 måtte konstatere tilstedeværelsen af 244.000 forhutlede tyske kvinder, børn og gamle, anbragt overalt i landet i 1100 større eller mindre forlægninger, alt under særdeles primitive og absolut interimistiske omstændigheder, bevogtet først af frihedskæmpere, senere af CB, politi og militær. I ugerne inden 5. maj var tusinder døde af sult, udmattelse og sygdom; og massedødsfaldene fortsatte i de første sommermåneder. Da det i juli 1945 blev meddelt den danske regering af englænderne, at vi ikke ville slippe af med de uønskede pensionærer, inden det blev vinter, og da det stod myndighederne klart, at de hidtidige interneringsforhold ikke kunne fortsætte, blev tyskerne spærret inde i store lejre omgivet af pigtråd og bevogtet af bevæbnet vagtmandskab. Kløvermarken på Amager, Grove-Gedhus ved Karup, lejrene i Aalborg og Oksbøllejren blev de største af disse flygtningebyer. Alene i Oksbøl var der 36.000 mennesker. Lejrbyerne skulle som samfund betragtet være tyske enklaver på dansk grund, men med mindst mulig kontakt med danskere. Tilværelsen blev organiseret med alle mulige institutioner fra børnehjem til alderdomshjem, fra børnehaver til gymnasium. Der var sygehuse, kirke og teater, sport og undervisning – dog ikke i dansk, og flygtningesamfundet var pengeløst. Og så ventede alle ellers bare på, at myndighederne i de tyske besættelseszoner ville tage imod dem. Hele 1946 gik dog, uden at der rigtig kom skred i det. I 1947 gik det endelig løs, og i efteråret 1948 var næsten alle ude, de allersidste dog først i februar 1949. 36.000 til den russiske zone, DDR, ca. 200.000 til de vestlige zoner, Vesttyskland. Tilbage til det, de var flygtet fra under den Røde Hærs fremrykning var der ingen, der kom. Russere og polakker

havde overtaget det tabte land; og de hjemløse, hvis flugt kom til at betyde 2–3 års ophold i danske lejre, måtte prøve at skabe sig en ny tilværelse sammen med de hjemmehørende og de andre ca. 12 millioner hjemstavnsfordrevne.

Men hvorledes klarede Danmark sin del af hele dette enorme problemkompleks? Det indeholder jo så mange nationalt og på anden vis emotionelt belastede elementer med nødvendige beslutninger, holdninger og uundgåelige handlemåder, der kan vurderes ud fra etisk-ideologiske kriterier. Det hele egner sig fortræffeligt til behandling nu en generation senere, hvor emotionerne stort set har lagt sig, mens mange af dem, der dengang lagde krop til – danskere såvelsom tyskere stadig er i live og er til at få i tale.

Havrehed har talt med mange, og han har bearbejdet en mængde skriftlige og mundtlige udsagn. Danske, tyske og engelske arkiver har han benyttet, og aviser, bøger og tidskrifter har han pløjet igennem for at kunne skrive sin afhandling.

Som læsning for den alment interesserede, men kun nogenlunde orienterede læser egner bogen sig ikke. Det er et videnskabeligt værk – også i den formelle opbygning – Havrehed har villet skabe; og det er lykkedes. Konklusion, tysk resumé, noter, register samt kilde- og litteraturliste er voluminøse afsnit, som tilsammen svarer til ikke mindre end en fjerdedel af resten af bogen. Og så er der ikke en gang et stedregister! Ofte er der op mod en halv snes henvisninger til noter eller andet på en enkelt side. Læsningen bliver følgelig en abrupt sag selv for den specielt interesserede. Informationer dynges op i store mængder. Af og til kan den præsenterede informationsmængde virke som et kalejdoskopisk virvar, der slører mere end det belyser.

Bevidst eller ubevidst har Havrehed ladet sit arbejde blive én lang forsvarstale for den danske stat, for dansk administration. På områder, hvor han anfører, at dette eller hint var uheldigt, er han straks parat med et forsvar: »nu må man huske på, at det var englænderne, der bestemte, at danskerne var luvslidte, at tyskerne optrådte provokerende, at stormagterne ikke var flinke til at hjælpe os,

at hele problemet var blevet os påtvunget af en hensynsløs besættelsesmagt«. Og det er jo rigtigt alt sammen lige til og med spørgsmålet om erstatning og den mere eller mindre politisk artikulerede vesttyske tak for mad og husly – og tilsvarende mangel på samme fra russisk side.

Hele denne »anden tyske besættelse«, som Havrehed med et anstrengt udtryk kalder flygtningeperioden, bliver for ham først og fremmest et praktisk, administrativt og økonomisk anliggende, som han med bogholderagtigt pedanteri prøver at gøre op i nationale plusser og minusser. Der kan næppe herske tvivl om, at Danmark som stat klarede en stor og ubehagelig opgave på en forsvarlig måde. Men Danmark er jo ikke blot en stat, men også en nation, et folk. Når Havrehed bombastisk benævner flygtningeperioden som en slags ny besættelse, burde han være blevet i billedet og have belyst den del af sammenligningen, som kan tåle en sådan: Mens den danske *stat* under besættelsen køligt og konsekvent gennemførte en »korrekt« samarbejdspolitik så længe som muligt, var det behjertede enkeltpersoner, som sørgede for, at den danske nation, det danske *folk* også kom til at stå for noget andet. På samme måde i anden halvdel af den dansk-tyske konfrontation: mens staten køligt og konsekvent gennemførte sin korrekte flygtningepolitik, var det behjertede enkeltpersoner, som trodsede de rigoristiske forbud og udviste en medmenneskelig adfærd over for de nødstedte, talte med dem, kastede legetøj over hegnet til børnene, smuglede frisk frugt og andre mangelvarer ind til dem. Jeg kan dårligt være helt enig med Tage Kaarsted, der under doktorhandlingen sagde, at »bogen er gennemsyret af en humanistisk holdning«.

Med undtagelse af den noksom bekendte fraternisering i betydningen seksuelt samkvem kommer Havrehed kun helt periferisk ind på de utallige andre former for forbudt kontakt. En kontakt, som tilsyneladende alle flygtninge lejlighedsvis har kunnet glæde sig over. Men hele bogen igennem får læseren ikke mulighed for i sammenhæng at se bare ét af de ulykkesramte tyske mennesker for sig. Derfor kommer heller ingen af disse stillfær-

dige strejf af medmenneskelighed med i Havreheds regnskab, som til gengæld gør et stort nummer ud af de seksuelle konfrontationer, og vist gik det da ofte hedt til med denne form for fraternisering, men Havrehed fremstiller emnet på en måde, som ikke er fair over for de internerede tyske kvinder. I virkeligheden må man undres over, at moralen forblev så høj, som tilfældet var.

Fra individet til helheden. Det kommer kun svagt til udtryk, at hele det danske flygtningespørgsmål, størrelsen til trods, kun er et lille skvulp af den enorme menneskebølge: 12–14 millioner, som i slutningen af krigen og i tiden umiddelbart efter at Sovjetunionen med vestmagternes accept blev presset ind i Midt- og Vesttyskland. At kunne se det enkelte menneske for sig i denne historiske folkeforskydning eller bare i denne »historiens største reaktionsaktion til søs« ville ellers være en udmærket ting for den danske læser. Men for Havrehed får flygtningene først rigtig interesse i det øjeblik, de sætter foden på dansk grund og begynder at koste den danske stat penge og besvær. Og i det øjeblik de er ude igen, har det kun interesse, om de er klar over, at de ikke havde »ret« til at forvente noget bedre end det, der blev dem til del, og at de under alle omstændigheder burde være taknemlige mod det land, som tog sig af dem i undergangens og ydmygelsens stund. Hvordan det ellers siden er gået dem, har ikke Havreheds interesse. Hvorledes Forbundsrepublikken Tyskland har magtet at integrere de mange millioner fra østområderne – deri altså også den gruppe, der kom til at lægge turen om ad Danmark – må dog have interesse for os danske al den stund, Tyskland er vor største og eneste landværts nabo.

Havrehed fremhæver i sin indledning flygtningeadministrationens »gråbog« fra 1950 og påpeger, at den er anonym. Det, som Havrehed så gør i sin bog, er at gennemgå alle de enkelte elementer endnu en gang og sætte navne og fotos ind, hvor det er muligt. Det er godt og rigtigt gjort. De to bøger supplerer hinanden godt. At Havreheds bog alligevel virker noget anonym, skyldes dels, at han altid kun brudstykkevis præsenterer os for personerne og kun i relation til det berørte

delemne, dels at han lader folk være anonym, selv om det drejer sig om aldeles harmløse konstateringer eller selv om de pågældende, hvor det drejer sig om danske, åbent lagde navn til for 40 år siden. Hvis Havreheds berøringsflade til de »almindelige« flygtninge havde været større, havde han ikke behøvet at benytte denne fortsatte anonymisering.

Det kan føles pedantisk at påpege enkelte kontante fejl i en bog med så uhyre mange korrekte informationer. Men vurderinger, som ikke holder, og som har betydning for helhedens rette sammenhæng bør ikke forbigås. Havreheds omtale af flygtningeperioden som »den anden besættelse« og som »et fænomen, der savner sidestykke i krigens historie« er letfærdig omgang med sproget og med realiteterne. En forkert vurdering er det ligeledes, når han tillægger den tysksprogede lejravis *Deutsche Nachrichten* stor betydning. Den blev »læst i laser«, siger han. – Denne ellers fortræffelige publikation blev læst af ganske få og var helt ukendt for de fleste, i bedste fald et irritationsmoment for nogle.

Når Havrehed begår denne fejl, hænger det sammen med, at han aldeles undervurderer værdien af personlige erindringer, om hvilke han siger, at de »alle er præget af efterrationalisering, forglemmelser og fortrængninger« (p. 289). Denne miskreditering af erindringer og overvurderingen af *Deutsche Nachrichten* leder også Havrehed til at anføre, at »de tilbagevendende tyske flygtninge skrev til lejrene: »Bliv i Danmark så længe som muligt...«. Enkelte undtagelser kan ikke afkræfte den kendsgerning, at flygtningene ville ud af Danmark så hurtigt som muligt. – Forkert er det også, at »tyskerne havde smidt minekortene væk«. Vist havde de ej.

Som historisk forskningsområde er emnet jo karakteristisk ved, at der findes i tusindvis af vidner, og den håndfuld fragmentariske erindringer, Havrehed har med, virker ikke overbevisende. Han har læst mange papirer og talt med mange organisations- og institutionsledere, men med for få jævne mennesker, der prøvede det hele på deres krop.

I den omfangsrige liste over kilder og litteratur leder man forgæves efter det helt centrale tyske værk om fordrivelsen fra de østlige

provinser. Dette ypperlige dokumentationsværk, udgivet af ministeriet for hjemstavnsværdne i 1984, bygger netop på et væld af erindringer. Modsat dette store og objektive værk medtager Havrehed ubetydelige og tendentiøse små tyske værker. Hvis Havrehed havde læst den tyske dokumentationsserie, og hvis han havde bygget lidt mere på kronvidnernes udsagn, havde han ikke begået den fejltagelse at tro, at »præsterne fulgte deres menigheder på flugt« (p. 305). *Grau, mein Herr, ist alle Theorie* –

Det er ligeledes forkert, når Havrehed forestiller sig, at tyskerne selv fik organiseret noget, der lignede normal skolegang for flygtningebørnene inden 5. maj 1945. Det tillod forholdene slet ikke. Ligeledes er det forkert, når det siges om Skrydstruplejren, at denne lejr, der kom til at tjene som gennemgangslejr for de 53.000, der blev sendt ud på uofficiel vis, var »specielt oprettet til dette formål«. – Og det kan undre, at Havrehed ikke har undersøgt fænomenet Savery ordentligt. Selv om der kan være god grund til at ville tage denne musikbegavelse, der har betydet så meget for dansk musikliv, og som blev en ren velsignelse for de internerede tyskere, til indtægt som dansker, så burde Havrehed have vidst og anført, at han er født i Hamborg i 1897 som søn af grosserer C. E. Schumacher. At han altså var tysker af fødsel og havde fået tysk opdragelse og uddannelse forklarer, hvorfor han var så god til tysk og så eminent beherskede den tyske musiktradition – til stor undren for de tyske flygtninge, som ikke kunne vide det, fordi han aldrig nævnte det – hvem havde lyst til at åbenbare sig som tysker i tiden efter 1945? Men Havrehed burde have slået efter i et musikleksikon.

Tilbage står, at Havreheds bog forbliver et vældigt depot af oplysninger til forståelse af det dansk-tyske flygtningekompleks. En bog, som kan tjene som opslagsbog, som dokumentation, som baggrundsmateriale for fiktionsforfattere o.s.v. Derfor har han helt oplagt fortjent doktorgraden, og han – og sagen

– har fortjent, at bogen bliver læst på dansk – og på tysk.

Per Deskov:

Litteratur om Lyngby-Taarbæk¹

Om end riget fattes penge, har de to sidste årtier været en rig tid for dansk lokalbibliografi. Omkring 1970 kom planlægningen af det projekt, der har fået navnet Dansk Lokalbibliografi, ind i faste rammer, og i 1979 så det første amtsbind – Roskilde amt – dagens lys. Siden har vi fået tilsvarende bind for Fyns amt (1983–84), Frederiksborg amt (1985), Vejle amt (1986), Vestsjællands amt (1987) – i en foreløbig udgave – og Århus amt (1987). Bindet om Ribe amt skulle efter sigende ikke vente længe på sig.

I samme periode har også enkelte kommuner skabt deres egen lokalbibliografi. Model og standard for den moderne lokalbibliografi blev i en vis forstand fastlagt gennem udgivelsen af tre binds værket »Københavns bibliografi« (1957–67) og »Litteratur om Århus og forstæder« (1959) – selv om bibliografien for Frederiksberg allerede i 1950 forelå i 3. udgave – og det er vel ingen tilfældighed at især en række velstående kommuner i Københavns amt siden har præsteret de mest markante efterfølgere – Søllerød 1968–84 og Gentofte 1976 – selv om der også er kommet fortjenstfulde arbejder om Ballerup og Rødovre, begge 1976. For provinsbykommunerens vedkommende hævder Viborg-bibliografien sig smukt.

Ellers må vi især takke Danmarks Biblioteksskole for en indsats for dansk lokalbibliografi. Her har en række studerende i de senere år udarbejdet et antal hovedopgaver, som er blevet udgivet af skolen eller den kommune, de vedrører. Ballerupbibliografien er blevet til på den måde, og hertil kan føjes bibliografier for Stevns herred (1975), Nysted (1978), Sydsjælland (Vordingborg, Præstø og Langebæk kommuner) (1978) og Silkeborg (1983).

1. Litteratur om Lyngby-Taarbæk. En bibliografi. Udarbejdet af Lise Fog. Udgivet af Lyngby-Taarbæk Kommunes Biblioteker, 1987. 3 bind, ill. (294 + 329 + 256 s.). Sælges gennem Stadsbiblioteket i Lyngby, kr. 410,-.